

Ewa Bielska

Teoria "empowerment", krytyczna teoria rasowa, latynoska krytyczna teoria rasowa i teoria LGBT jako odpowiedź na ryzyko marginalizacji społecznej

Chowanna 1, 133-142

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EWA BIELSKA

Teoria empowerment,
krytyczna teoria rasowa,
latynoska krytyczna teoria rasowa
i teoria LGBT
jako odpowiedź na ryzyko
marginalizacji społecznej

The empowerment theories, critical race theory, critical racial Latin American theory and LGBT theory as an answer to the social marginalization risk

Abstract: The object of the article is the emancipating potential of critical theories exemplified by: empowerment theory (treated as an element of the radical social work), critical race theory, LatCrit theory and LGBT theory. The basic assumption accepted in the paper indicates categories of race and sexual orientations as the social constructions. In the context of racism and heteronormative rules they can become the base of social marginalization (as the discredited features). Critical discourses of the indicated theories are helpful in revealing the social bases of disadvantage statuses created by the criterion of race and sexual orientation as well as they are helpful in stimulating competencies of creating the positive identities and practicing emancipating actions.

Key words: social marginalization, oppression, critical race theory, LatCrit theory, LGBT theory, empowerment.

Wśród różnych czynników powodujących wystąpienie marginalizacji społecznej wskazywane są w literaturze przedmiotu takie, które są pochodną przypisania specyficznych społecznych znaczeń zmiennym niezależnym, takim jak płeć, rasa, orientacja seksualna, przynależność etniczna, wiek, niepełnosprawność¹. Są to jednocześnie zmienne traktowane jako istotne (a w przypadku rasy i orientacji seksualnej — główne) elementy tożsamości (por. Steck, D.M. Heckert, D.A. Heckert, 2003, s. 57). Marginalizacja społeczna współlistnieje w takiej sytuacji z uprzedzeniami społecznymi oraz stygmatyzacją, a cecha niezależna uzyskuje znaczenie cechy dyskredytowanej (Goffman, 2005, s. 77—78).

Przedmiotem niniejszych analiz są wybrane elementy teorii, wobec których można założyć, że mają potencjał emancypacyjny. Są nimi teoria *empowerment*, krytyczna teoria rasowa, latynoska krytyczna teoria rasowa oraz teoria LGBT. Teorie te nawiązują w swoich założeniach do nurtu krytycznego, mają przy tym charakter konstruktywistyczny, przyjmuje się w nich, że rasa (w przypadku krytycznej teorii rasowej i latynoskiej krytycznej teorii rasowej) i orientacja seksualna (w przypadku teorii LGBT) są konstrukcjami społecznymi (por. Delgado, Stefancic, 2001, s. 17). Na potrzeby podjętych analiz przyjęta została robocza definicja pojęcia marginalizacji społecznej, zgodnie z którą marginalizacja jest rozumiana jako fakt ograniczenia określonej grupie społecznej i jej przedstawicielom dostępu do ważnych społecznie dóbr i zasobów. Marginalizacja łączy się w tym rozumieniu z takimi pojęciami, jak: upośledzenie społeczne, dyskryminacja, deprywacja, stygmatyzacja społeczna (Kowalak, 1998); odnoszona jest do różnych kontekstów społecznych. W niniejszej analizie jako model roboczy przyjęto typologię systemów wykluczenia opracowaną przez Michela Foucault, w której wyróżnione zostało wykluczenie z przestrzeni pracy i wytwarzania o znaczeniu ekonomicznym, marginalizacja w zakresie życia rodzinnego, marginalizacja w wymiarze dyskursu i tworzenia symboli oraz marginalizacja w kontekście rozrywki, rekreacji, aktywności ludycznych (Foucault, 2000, s. 83—84). W perspektywie pedagogicznej szczególnie istotnym przedmiotem analizy jest ryzyko marginalizacji związanej z przestrzenią edukacyjną² oraz juvenalizacją ubóstwa (por. Roter, 2005). Marginalizacja jest pochodną kreowania opresyjnych systemów społecznych, z punktu widzenia przytoczonych teorii są to systemy związane z modelem rasizmu oraz heteroseksizmu. Ryszard Szarfenberg wyróżnia cztery ogólne modele interpretacyjne marginalizacji społecznej (i wykluczenia społecznego), które

¹ Na temat ryzyka marginalizacji osób niepełnosprawnych zob. Nowak, 2002.

² Na temat ryzyka marginalizacji związanej z tym kontekstem oraz kontekstem zawodowym zob. Czerkawski, 2003.

wskazują na ograniczone perspektywy uczestnictwa w życiu społecznym lub zbiorowym, ograniczenia w możliwości korzystania z praw społecznych i socjalnych, ograniczony dostęp do zasobów, dóbr publicznych, instytucji oraz systemów społecznych, doznanie depriwacji (Szarfenberg, 2010, s. 131). Dodatkowo nadanie określonym modelom tożsamościowym statusu marginalnego wyraża się w strategii wyciszania, zgodnie z którą dyskursy do nich nawiązujące nie są podejmowane, a same tożsamości są traktowane jako nieobecne (por. Wotherspoon, 2004; Butler, 2008, s. 69—81). Judith A. Dorney wskazuje na stosowane w toku socjalizacji praktyki wyciszające dyskurs przedstawicieli tożsamości podporządkowanych. Dążąc do uzyskania korzystnej pozycji społecznej i uniknięcia naznaczenia stygmatem dewianta, aktorzy społeczni starają się działać zgodnie ze społecznie preferowanym scenariuszem, natomiast ekspresja realnych doświadczeń i doznań ma miejsce w przestrzeni, którą — za Goffmanem — określić można jako kulisy. W efekcie przestrzeń publiczna jest pozbawiona głosów dyskredytowanych (Dorney, 1995, s. 58).

Marginalizacja społeczna i dyskredytacja są związane z praktykami opresyjnymi. Opresja na potrzeby niniejszej analizy rozumiana jest jako pochodna wieloaspektowego i złożonego systemu przekonań o nadrzędności określonej grupy, co z kolei określa zasadność jej uprzywilejowanego statusu społecznego. Liliane Cambraia Windsor, Ellen Benoit oraz Eloise Dunlap definiują pojęcie opresji jako system nierównego rozkładu szans uczestnictwa społecznego. Sytuacji takiej towarzyszy wprowadzenie systemu norm i reguł działań, które przekraczają możliwości adaptacyjne przedstawicieli określonej — podporządkowanej grupy społecznej, a także określenie przez przedstawicieli grupy dominującej oczekiwań, których przedstawiciele grup podporządkowanych nie są w stanie zrealizować. Opresja przyjmuje zróżnicowane formy, m.in. rasizmu, klasizmu, seksizmu, a jej pochodną jest stan symbolicznej społecznej nierówności (Windsor, Benoit, Dunlap, 2008, s. 1—3). Noah de Lissovoy wskazuje na trzy perspektywy rozumienia pojęcia opresji; są to: opresja traktowana jako hegemonia kulturowa, opresja traktowana jako efekt akumulacji ekonomicznej oraz opresja traktowana jako efekt dyskursywny. Opresja traktowana jako hegemonia kulturowa odnoszona jest do kontekstu zróżnicowanych instytucji społecznych (np. szkoły). Przejawami opresji jest rasizm, seksizm, lingwicyzm (*linguicism*), jednocześnie związane z nimi postawy są traktowane jako efekt socjalizacji w kontekście instytucji społecznych (oraz realizowanego w ich obrębie programu ukrytego). Uprzedzenia i dyskryminacja są interpretowane jako pochodna władzy ekonomicznej, politycznej i społecznej. Interpretacja opresji traktowanej jako pochodnej akumulacji ekonomicznej jest z kolei przyjmowana w krytycznej oraz radykalnej teorii

pedagogicznej. Opresja jest wówczas postrzegana jako element przemocy wykorzystywanej w rywalizacji o ograniczone zasoby. Z kolei opresja rozpatrywana jako efekt dyskursywny traktuje ją jako pochodną systemów norm znajdujących się u podstaw znaczeń i praktyk, są one traktowane jako konstruowane społecznie, taka interpretacja zaś związana jest z teorią poststrukturalną (de Lissovoy, 2008, s. 82).

W odpowiedzi na zdiagnozowane przestrzenie opresji społecznej w ramach nauk społecznych wypracowano szereg teorii stanowiących podstawy działań emancypacyjnych. Ich egzemplifikację stanowią: teoria *empowerment*, krytyczna teoria rasowa, latynoska krytyczna teoria rasowa oraz teoria LGBT. Ich rozwój przypada na lata pięćdziesiąte—osiemdziesiąte XX wieku. Wspomniane teorie należą do nurtu teorii radykalnych i krytycznych. Jednocześnie silnie związane są z kwestią tożsamościową. Założenia przyjęte w ich obrębie ze względu na praktykowany dyskurs o potencjale emancypacyjnym są istotne z punktu widzenia założeń pedagogiki społecznej.

Teoria *empowerment* stanowi jeden z głównych modeli krytycznej pracy socjalnej, od dłuższego czasu dysponuje także uznanym statusem w obrębie teorii pedagogiki społecznej (Ciczkowski, 1999, s. 96). Sama krytyczna praca socjalna w poszczególnych kontekstach czasowych związana była w znacznym stopniu m.in. z kwestią praw robotników, kwestią kobietą oraz rasową. Leżący u jej podstaw model teoretyczny (mający oczywiste przełożenie na metodykę działania) zakłada identyfikację oraz demaskowanie przestrzeni opresji, której pochodną jest niesprawiedliwość traktowana w kategoriach ograniczania szans (sukcesu, rozwoju dobrej jakości życia itp.), następny krok to podejmowanie działań mających na celu realizację transformacji społecznej (Reisch, Andrews, 2002, s. 5). Głównymi założeniami teorii *empowerment* jest identyfikacja istniejących w społeczeństwie przestrzeni opresji oraz wyzwolenie (Perkins, 2010). Zarówno w kontekście pracy socjalnej, jak i pedagogiki społecznej kategoria *empowerment* współlistnieje z emancypacją, która określa uzyskiwanie podmiotowości, przeciwstawianie się opresji, a w jej ramach nieuzasadnionym ograniczeniom. Bazuje na ideach pomocy wzajemnej, samopomocy, ruchu wyzwolenia, aktywizmu społecznego, ruchu antyrasistowskiego, feministycznego oraz innych ruchów zorganizowanych wokół krytyki społecznego porządku sankcjonującego nierówności wynikające z cech należących do kategorii zmiennych niezależnych oraz związanych z tożsamością kulturową (takich jak: wiek, sprawność, tożsamość psychoseksualna, przynależność etniczna, wyznanie religijne itp.). Oparte na teorii *empowerment* strategie działania w obrębie pracy socjalnej zakładają rozwijanie kompetencji uzyskiwania przez klientów zdolności przejmowania kontroli nad własną biografią. Jest to także ka-

tegoria mająca znaczenie polityczne (Adams, 2003, s. 5—8). *Empowerment* obejmuje działania mające na celu stymulowanie przedstawicieli grup marginalizowanych do podejmowania krytycznej analizy własnego statusu oraz starań na rzecz uzyskiwania dostępu do zasobów, bazuje na aktywnym uczestnictwie, refleksji krytycznej. Opiera się głównie na działaniach kolektywnych ukierunkowanych na osłabianie bądź niwelowanie traktowanych jako niesprawiedliwe kondycji społecznych powodujących marginalizację. Jest to system działań związanych z aktywizacją społeczną, w którym preferuje się działania oddolne (Perkins, 2010). Ta cecha teorii *empowerment* to kolejna zbliżająca ją do założeń klasycznej pedagogiki społecznej i charakterystycznej dla niej koncepcji sił społecznych. Współlistnieje w swoich podstawach z modelem oporu transformacyjnego, czyli takiego typu oporu, który w sposób analogiczny do założeń radykalnej pracy socjalnej bazuje na odniesieniu do idei sprawiedliwości społecznej i zakłada identyfikację przestrzeni opresji. Model ten ma znaczenie polityczne. Daniel G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal wyodrębniają jego dwie subkategorie, którymi są: opór transformacyjny wewnętrzny oraz opór transformacyjny zewnętrzny. W przypadku oporu transformacyjnego wewnętrznego występuje pozorny konformizm wobec istniejącego porządku społecznego, jednocześnie jednak oporujące podmioty podejmują aktywną jego krytykę jako modelu opresyjnego. Podejmowane działania oporowe są subtelne, a w efekcie mogą być trudne do identyfikacji (przykładem mogą być działania związane z uzyskaniem atrybutów statusu, np. wykształcenia, aby następnie pełnić role sprzyjające emancypacji grupy, z którą jednostka się identyfikuje). Z kolei transformacyjny opór zewnętrzny obejmuje działania wyrażające jawną krytykę istniejącego porządku społecznego i związanych z nim norm (może przyjmować formę bojkotów, demonstracji, strajków, publicznego wyrażania opinii, np. w formie publikowanych tekstów). Solórzano i Delgado Bernal przytaczają także kolejny typ działań oporowych, wskazany przez Tarę Yosso, którym jest opór wyciszający (*resilience resistance*), traktowany jako podtyp oporu transformacyjnego, łączący elementy oporu konformistycznego. Opór wyciszający stanowi odpowiedź na przejawy przemocy symbolicznej, struktury dominacji zostają pomimo stosowania tego typu oporu zachowane (podają za: Solórzano, Delgado Bernal, 2001, s. 316—320).

W kontekście teorii stanowiących matrycę prowadzonych analiz przyjmuje się, iż ważnym aspektem emancypacji jest rozwinięcie akceptującej i afirmatywnej postawy wobec rasy, przynależności etnicznej i orientacji seksualnej jako elementów tożsamości jednostki. Rasa jest istotną cechą określającą zarówno tożsamość jednostki, jak i jej status. W kontekście nauk społecznych jest ona traktowana jako konstrukcja społeczna, której znaczenie umiejscawia się w kodach ideologicznych, ma znaczenie

w określaniu pozycji stratyfikacyjnej jednostki, a w efekcie wyznacza jej szanse bądź bariery uczestnictwa społecznego (Steck, D.M. Heckert, D.A. Heckert, 2003, s. 58—59; por. Delgado, Stefancic, 2001, s. 17). W taki sposób rasę traktuje Ian F. Haney López, który zakłada, że jest to kategoria podporządkowująca podmiot siłom społecznym będącym pochodną społecznych i politycznych konfliktów, konstruowana zarówno w kontekście makroprocesów społecznych, jak i codziennych interakcji, w systemie zmiennych określających umiejscowienie jednostki w kontekście stratyfikacji społecznej funkcjonuje w intersekcyjnych relacjach ze zmiennymi płci i klasy społecznej, ma charakter relacyjny, gdyż jest identyfikowana poprzez odniesienie do **innej** rasy (sama w sobie nie ma znaczenia społecznego). Proces, w trakcie którego tworzone są znaczenia rasowe, określany jest jako **formacja rasowa** bądź **wytwarzanie (fabrykowanie) rasy** (López, 1995, s. 193—196). Krytyczna teoria rasowa początkowo uprawiana była w dyskursie związanym z nierównościami dotyczącymi statusu prawnego, następnie w jej obrębie zostały podjęte dyskursy m.in. dotyczące socjologii edukacji oraz kryminologii (Schneider, 2004, s. 87). Rasa jako zmienna narażająca jednostkę lub grupę na ryzyko doznania marginalizacji społecznej jest pochodną praktykowanego przez podmioty opresyjne rasizmu (uzyskującego wyraz w kontekście opresyjnych „hegemonijnych” instytucji oraz pozainstytucjonalnych praktyk społecznych) oraz uzyskanej w toku socjalizacji świadomości posiadania rasy (może to być świadomość emancypacyjna bądź automarginalizująca) (Vargas, 2006, s. 476). Rasizm traktuje się z punktu widzenia krytycznej teorii rasowej jako pochodną kategoryzacji społecznej, mentalności, dyskursów uprawianych w przestrzeni publicznej. Zdaniem przedstawicieli krytycznej teorii rasowej, dyskryminacja członków mniejszości społecznej kreowana jest na bazie dyskursów dehumanizujących, które z kolei uzasadniają praktyki eksploatacyjne (Delgado, Stefancic, 2001, s. 17).

Bliskie krytycznej teorii rasowej są założenia latynoskiej krytycznej teorii rasowej (*LatCrit Theory*) (Delgado, Stefancic, 2001, s. 101). Z krytyczną teorią rasową łączy się nurt czarnego feminizmu, w który również wpisany jest potencjał polityczny. Przestrzeń opresji identyfikuje się w jego założeniach teoretycznych strukturalnie i intersekcyjnie, uwzględniając kategorię klasy, rasy, seksualności, tożsamości etnicznej i płci społecznej, opresyjne społeczeństwo traktuje się jako ufundowane na podstawach modelu heteroseksistowskiego, rasistowskiego, klasizmu, nacjonalizmu, homofobii. Strategie realizowanej poprzez opór zmiany społecznej traktowane są jako realizowane w sposób oddolny, poprzez wykorzystanie potencjałów społeczności (Zerai, Salime, 2006, s. 503—506). Wskazuje się przy tym na konieczność uwzględniania w planowanych działaniach emancypacyjnych wieloaspektowości tożsamości — ka-

tegorie płci, orientacji seksualnej, rasy, przynależności klasowej, wieku funkcjonują ze sobą w zróżnicowanych interakcjach, sprzyjając uczestnictwu społecznemu, ale także kreując ryzyko marginalizacji (por. Harris, 1995, s. 255).

Analogicznie interpretowana jest kategoria orientacji seksualnej w kontekście teorii LGBT. Podstawy opresji umiejscawiane są w tym przypadku w społecznych oczekiwaniach dotyczących rozwijania heteronormatywnej konstrukcji tożsamości psychoseksualnej. Zasada heteronormatywności traktowana jest z kolei jako pochodna patriarchy (Kulpa, 2010). Zarówno zinternalizowana homofobia, jak i autodyskredytacja ze względu na rasę są pochodną internalizacji pejoratywnych, stygmatyzujących postaw społecznych (por. Russell, Bohan, 2006, s. 344—345). Jednocześnie jednak, ponieważ tożsamość psychoseksualna jest zmienną, której ekspresję można kontrolować, jednostka może przyjąć strategię polegającą na unikaniu okoliczności, w których dyskredytowany element tożsamości mógłby podlegać ekspresji. Pochodną zinternalizowanej przez osoby nieheteroseksualne homofobii jest negowanie dysponowania nieheteronormatywną cechą w obrębie własnej tożsamości. Wskaźniki zinternalizowanej homofobii obejmują elementy wyrażające silną auto-deprecjację prowadzącą do tendencji autodestrukcyjnych (np. odczuwanie nienawiści wobec siebie, tendencje suicydalne, odurzanie się, podejmowanie ryzykownych zachowań seksualnych), jak i bardziej subtelne, ale wiążące się z uznaniem przestrzeni marginalizacji, np. w kontekście osiągnięcia celów życiowych (np. uznanie ograniczonych szans podejmowania pracy w określonych zawodach), funkcjonowania w przestrzeni towarzyskiej wspólnotowej (np. odczuwanie dyskomfortu w sytuacji przebywania w instytucjach związanych ze środowiskiem LGBT) (Russell, Bohan, 2006, s. 345). Przestrzeń opresji utożsamiana jest w teorii LGBT z modelem heteronormatywności, której konsekwencję stanowi implikowanie heteroseksualnej tożsamości psychoseksualnej aktora społecznego. Judith Butler wskazuje w analogicznym kontekście na pojęcie matrycy heteroseksualnej, określającej wzorzec zrozumiałości kulturowej, przez którego pryzmat ciało, pożądanie, płeć są interpretowane jako naturalne. Podobne znaczenia mają pojęcia **heteroseksualnego kontraktu** oraz **obowiązkowej heteroseksualności** (Butler, 2008, s. 49). Centralnymi kategoriami owej matrycy heteroseksualnej stają się więc: tożsamość, różnica oraz identyfikacja przestrzeni opresji społecznych (deprecjonujących tożsamości bądź kreujących sztuczne lub — nawiązując do terminologii Maxa Webera — idealne modele tożsamościowe, stwarzające jednak przestrzeń wykluczenia osób, których tożsamość składa się z konfiguracji zróżnicowanych cech). Pomocna w tego typu analizie okazuje się teoria *queer*, nurt kontestujący jednolitą interpretację tożsamości osób

LGTB. Interpretacja tożsamości w kategoriach konstrukcji jednolitej jest traktowana jako działanie arbitralne, przemocowe i kreujące przestrzeń wykluczenia, jednocześnie interpretowanie tożsamości osób należących do określonej kategorii społecznej w sposób zamknięty kreuje przestrzenie wyciszania istotnych cech jednostek (głównie cech związanych z ich społeczną przynależnością) (Seidman, 1996, s. 8—13).

Działania emancypacyjne, które mogą być podjęte w kontekście krytycznych teorii: rasowej, latynoskiej i LGBT, bazują na późnonowoczesnej interpretacji kategorii tożsamości; często korespondują także z teorią nowych ruchów społecznych. Podobnie jak w teorii nowych ruchów społecznych uwzględniane są w nich (aczkolwiek nie bezkrytycznie) takie elementy, jak: tożsamość zbiorowa, solidarność, świadomość i mikromobilizacja (Morris, Braine, 2008, s. 297). Strategie oporowe i emancypacyjne związane są z edukacją społeczną, modyfikowaniem skryptów społecznych, osłabianiem popularności stereotypów oraz uprzedzeń (Delgado, Stefancic, 2001, s. 17). Są to działania o charakterze oporu codziennego, w tym nawiązujące do wzmacniania wspólnot (w przypadku krytycznej teorii rasowej i latynoskiej krytycznej teorii rasowej). Potencjał emancypacyjny mają także badania o charakterze aktywizującym (por. Radziejewicz-Winnicki, 2008, s. 526—529; Torre, 2009, s. 111—112), które sprzyjają stymulacji ich uczestników do działania na rzecz zmian społecznych, m.in. poprzez edukację społeczną, rozwijanie kompetencji krytycznego myślenia oraz identyfikowanie lokalnych liderów. W badaniach podporządkowanych założeniom krytycznej teorii rasowej oraz latynoskiej krytycznej teorii rasowej popularne są metody oparte na narracji, opowiadaniu przeciwhistorii (*counter-storytelling*), analizie wytworów i dokumentów, analizach biograficznych, tworzeniu i analizowaniu testimoniów, które pozwalają na werbalizację dyskursów wyciszanych, włączanie ich do przestrzeni publicznej, a w efekcie relatywizację statusów dyskursów dominujących (por. Torre, 2009, s. 111—112). Uzasadnione wydaje się przy tym przekonanie, że są to teorie, które zasługują na uznanie w kontekście dyskursów dyscyplin oraz subdyscyplin nauk zajmujących się refleksją nad zagadnieniami aktywności i aktywizacji społecznej, emancypacji, kompensacji społecznej; warto tu wskazać na pedagogikę społeczną, pracę socjalną, jak i dyskursy związane z socjologią edukacji i wychowania.

Bibliografia

- Adams R., 2003: *Social Work and Empowerment*. New York.
- Butler J., 2008: *Uwikłani w pleć. Feminizm i polityka tożsamości*. Przeł. K. Krasuska. Warszawa.
- Ciczkowski W., 1999: *Teoria sił społecznych a inne koncepcje promujące podmiotowość*. W: *Pedagogika społeczna w Polsce — między stagnacją a zaangażowaniem*. Red. E. Górnikowska-Zwolak, A. Radziewicz-Winnicki, A. Czerkawski. T. 1. Katowice.
- Costa Vargas J.H., 2006: *Black Radical Becoming: The Politics of Identification in Permanent Transformation*. "Critical Sociology", vol. 32.
- Czerkawski A., 2003: *Szkolnictwo zawodowe a rynek pracy województwa katowickiego w latach dziewięćdziesiątych*. Katowice.
- Delgado R., Stefancic J., 2001: *Critical Race Theory. An Introduction*. New York—London.
- Dorney J.A., 1995: *Educating Toward Resistance: A Task For Women Teaching Girls*. "Youth and Society", vol. 27.
- Foucault M., 2000: *Filozofia. Historia. Polityka*. Wybór pism. Tłum. i wstęp D. Leszczyński, L. Rasiński. Warszawa—Wrocław.
- Goffman E., 2005: *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Przekł. A. Dzierżyńska, J. Tokarska-Bakir. Wstęp do wyd. pol. J. Tokarska-Bakir. Gdańsk.
- Harris A.P., 1995: *Race and Essentialism in Feminist Legal Theory*. In: *Critical Race Theory. The Cutting Edge*. Red. R. Delgado. Philadelphia.
- Kowalak T., 1998: *Marginalność i marginalizacja społeczna*. Warszawa.
- Kulpa R., 2010: *LGBT Issues and Other Queer Approach*. In: *21st Century Political Science: A Reference Handbook*. Sage Publications. Tryb dostępu: http://www.sage-ereference.com/21stcenturypolisci/Article_n99.html. Data dostępu: 7 września 2011 r.
- de Lissvoy N., 2008: *Conceptualizing Oppression in Educational Theory: Toward a Compound Standpoint*. "Cultural Studies. Critical Methodologies", vol. 8.
- López I.F.H., 1995: *The Social Construction of Race*. In: *Critical Race Theory. The Cutting Edge*. Red. R. Delgado. Philadelphia.
- Morris A., Braine N., 2008: *Ruchy społeczne a świadomość opozycyjna*. W: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*. Red. K. Gorlach, P.H. Mooney. Warszawa.
- Nowak A., 2002: *Bezrobocie wśród niepełnosprawnych (studium pedagogiczno-społeczne)*. Katowice.
- Perkins D.D., 2010: *Empowerment*. In: *Political and Civic Leadership*. Sage Publications. Tryb dostępu: http://www.sage-ereference.com/civicleadership/Article_n25.html. Data dostępu: 7 września 2011 r.
- Radziewicz-Winnicki A., 2008: *Pedagogika społeczna*. Warszawa.
- Reisch M., Andrews J., 2002: *The Road Not Taken. A History of Radical Social work in the United States*. New York—London.
- Roter A., 2005: *Proces socjalizacji dzieci w warunkach ubóstwa społecznego*. Katowice.
- Russell G.M., Bohan J.S., 2006: *The Case of Internalized Homophobia: Theory and/as Practice*. "Theory and Psychology", vol. 16.
- Schneider Ch.J., 2004: *Integrating Critical Race Theory and Postmodernism Implications of Race, Class and Gender*. "Critical Criminology", vol. 12.

- Seidman S., 1996: *Introduction*. In: *Queer Theory/Sociology*. Ed. S. Seidman. Cambridge, Oxford.
- Solórzano D.G., Delgado Bernal D., 2001: *Examining Transformational Resistance Through a Critical Race and LatCrit Theory Framework*. "Urban Education", vol. 36.
- Spann G.A., 1995: *Pure Politics*. In: *Critical Race Theory. The Cutting Edge*. Ed. R. Delgado. Philadelphia.
- Steck L.W., Heckert D.M., Heckert D.A., 2003: *The Saliency of Racial Identity Among African-American and White Students*. "Race and Society", vol. 6.
- Szarfenberg R., 2010: *Marginalizacja i wykluczenie społeczne — panorama językowo-teoretyczna*. W: *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Perspektywa poznawcza*. Red. R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss. Warszawa.
- Torre M.E., 2009: *Participatory Action Research and Critical Race Theory: Fueling Spaces For Nos-otras to Research*. "Urban Review", vol. 41.
- To Siu-Ming, 2009: *Conceptualizing Empowerment in Youth Work: A Qualitative Analysis of Hong Kong School Social Workers' Experiences in Generating Empowering Practices*. "International Journal of Adolescence and Youth", vol. 15.
- Vargas J.H.C., 2006: *Black Radical Becoming: The Politics of Identification in Permanent Transformation*. "Critical Sociology", vol. 32.
- Windsor L.C., Benoit E., Dunlap E., 2008: *Dimensions of Oppression in the Lives of Impoverished Black Women Who Use Drugs*. "Journal of Black Studies OnlineFirst". Tryb dostępu: <http://jbs.sagepub.com/cgi/rapidpdf/0021934708326875v1>. Data dostępu: 25 marca 2009 r.
- Wotherspoon T., 2004: *The Sociology of Education in Canada. Critical Perspectives*. Ontario.
- Zerai A., Salime Z., 2006: *A Black Feminist Analysis of Responses to War, Racism and Repression*. "Critical Sociology", vol. 32.